

Ilk o'rta asrlar Sharqiy Yevropa tarixi, Vizantiya, Kiyev Rusi

- Reja:**
  - 1. Vizantiya Imperiyasi.**
  - 2. Ilk o'rta asrlarda slavyan davlatlari.**
  - 3. Kiyev Rusi.**

VI–XI asrlarda Vizantiya imperiyasi. Sharqiy Rim imperiyasi. G'arbiy Rim imperiyasi German qabilalari tomonidan istilo qilingandan keyin ham Rim imperiyasining Sharqiy qismi yana uzoq vaqt hukm surdi. U hatto o'zini rasmiy suratda Rim (Romeya) imperiyasi deb atadi. Lotin tili yana uzoq vaqtgacha Sharqiy imperiyasining davlat tili bo'lib qoldi. Lekin Sharqda xalq, yunon tilida gaplashardi. «Rim imperiyasi» degan nom bora-bora yo'qolib, «Vizantiya imperiyasi» degan nom yuritila boshladи (imperianing poytaxti qadimgi vaqtida Vizantiya deb atalgan bo'lib, 330 yilda Konstantin Buyuk unga Konstantinopol deb nom bergen edi). Ba'zi olimlar xuddi shu yilni Vizantiya imperiyasiga asos solingan yil deb hisoblaydilar. Lekin tarixchilarning ko'pchiligi Vizantiya imperiyasi 395-yilda, ya'ni Feodosiy I o'lgach, imperiya uning o'g'llari o'rtasida taqsimlanib, sharqiy yarmi Konstantinopol shahri bilan birga Arkadiyga o'tgan vaqtida tuzilgan deb hisoblaydi. Bolqon yarim orolidan va Egey dengizidagi ko'pdan-ko'p orollardan tashqari, Vizantiya imperiyasiga yana Kichik Osiyo, Suriya bilan Falastin, Misr, Mesopotamiya bilan Zakavkazening bir qismi, Qrimning janubiy qirg'oqlari kirar edi. Imperianing sharqiy qismi g'arbiy qismiga qaraganda ancha mustahkam bo'lib chiqqan ekan, buning asosiy sababi shuki, undagi iqtisodiy munosabatlar g'arbiy qismidagiga qaraganda ancha taraqqiy topgan va ancha mustahkam edi. Bu yerda Misrdagi Aleksandriya, Suriyadagi Antioxiya, Kichik Osivodagi Smirna va Efes, Bolqon yarim orolidagi Konstantinopol va Fessalonika kabi rivoj topgan savdo-sotiq markazlari bor edi. Osivo Sharqi bilan olib borilgan qizg'in savdo ishlari uzilmadi, balki hatto kuchaydi, bu savdo Osivoda III asrda kuchli yangi fors podsholigi – Sosoniylar podsholigi vujudga kelgandan keyin ayniqsa kuchaydi.

Vizantiya G'arbiy imperiyaga o'xshab varvarlar tomonidan bosib olinmadi ham, yashashdan to'xtamadi ham. Jumladan, Vizantiya german qabilalari – vestgotlar, ostgotlarning va boshqa qabilalarning hujumlariga bardosh berdi, bu qabilalar esa Vizantiyadan g'arb tomon kirib borib, u yerda o'zlarining varvarlik qirolliklarini tuzdilar. Vizantiya imperiyasida hali V-VI asrlarda ham quldorlik tuzumi saqlanib qolgan edi. VI asrda Vizantiya hatto bu tuzumni varvarlar tomonidan bosib olingen g'arbiy viloyatlarda tiklashga harakat qildi. Biroq undan keyingi VII–VIII asrlarda Vizantiya qadimgi Rimga xos bo'lган ijtimoiy va siyosiy an'analarni o'zida saqlab, ilgarigidek «Romeya davlati»ligicha, qolib kelayotgan bo'lsada, uning ijtimoiy tuzumi feodalizm tomon tezlashib bormoqda edi. Oqibat-natijada Vizantiya ham, «varvarlashtirilishdan» qochib qutulmadi, bu narsa Bolqon yarim oroliga juda ko'pdan-ko'p slavyan qabilalarining kelishida namoyon bo'ldi. Slavyanlar qisman Bolqon yarim orolidagi bir qancha hududlarni bosib olib, bu yerda (G'arbda bo'lgani singari Bolgariya, Serbiya, Xorvatiyani barpo qildilar), kisman Vizantiya qo'lida saqlanib qolgan hududlarga dehqon-mustamlakachi bo'lib qochib keldilar va bu yerga o'zları bilan birga ibridoij-jamoa tuzumi tartiblarini olib keldilar. Shunday qilib, shuni e'tirof etish mumkinki, oqibat-natijada germanlar G'arbiy Rim imperiyasiga nisbatan qanday rol o'ynagan bo'lsalar, slavyanlar ham Vizantiyaga nisbatan (ozgina farq bilan) xuddi shunday rol o'ynadilar. U yerda ham, bu yerda ham varvarlarning kelishi quldorlik tuzumining qulashiga va ijtimoiy feodal munosabatlarning rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratilishiga yordam berdi. Yustinian davrida Vizantyaning kengayishi. Vizantiya hali G'arbdagi varvar qirolliklariga, shimoldagi slavyan qabilalariga va O'rta Sharqda yangi fors (Eron) podsholigiga keskin ravishda qarama-qarshi turuvchi quldorlik «Rim imperiyasi» mavjud bo'lган davrda, VI asrda imператор Yustinian hukmronlik qilgan vaqtida eng katta muvaffaqiyatga erishdi.

Yustinian. Yustinian 527—565-yillarda hukumronlik qildi. U qonun chiqaruvchi edi, u imperiyaning sharqiy chegaralarinigina emas, balki g'arbiy chegaralarining ham anchagini qismini tiklagan kishi edi. U o'zidan oldin o'tgan Feodosiy sulolasi o'rniga kelgan yangi sulolaning vakili edi. Uning amakisi imperator Yustin I ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, illiriyalik savodsiz bir dehqon bo'lib, harbiy xizmatda shuhrat qozonganda, armiya uni imperator qilib ko'targan ekan. U Yustinianni o'ziga yordamchi qilib olgan, Yustinian amakisining aksicha rim-vizantiya ta'llimini juda yaxshi bilgan. Vizantiya varvarlarning (germanlar, slavyanlar va boshqalarning) hujumini qaytarib, o'zi ularga qarshi hujumga o'tgan bir davrda Yustinian imperatorlik qila boshladi. Yustinian o'z oldiga imperiyaning ilgarigi g'arbiy chegaralarini tiklashni vazifa qilib qo'ydi. Ilgarigi G'arbiy imperiya hududida yaqindagina vujudga kelgan varvar qirolliklarining tarqoq va kuchsizligidan foydalanib turib, Yustinian o'z rejasini qisman amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. Uning sarkardalari Velizariy va Narses Shimoliy Afrikadagi Vandal qirolligini (534), Italiyadagi Ostgot qirolligini (555) va Ispaniyaning janubiy qig'og'ini (Betikann) bosib oldi. Shunday qilib, O'rta dengiz vizantiyaliklar uchun yana erkin harakat qiladigan dengiz bo'lib qoldi. Zamondoshlar nazarida imperiya go'yo Avgust va Trayan davridagi «baxtli kunlarga» yana qaytgandek tuyular edi. Lekin yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, gotlarga qarshi olib borilgan urush natijasida butun Italiya tamomila xarob bo'ldi va bu urush imperiyaning o'zini ancha mablag' sarflashga majbur etdi. Ikkinchini tomondan, Ispaniyani bosib olib, ularni Vnzantiyaga qo'shib olishning o'zi vaqtinchalik bo'lib chiqdi. Aslida O'rta dengizi Sharqiy qismi bilan G'arbiy qismi o'rtasidagi iqtisodiy aloqa bu vaqtida to'xtab qolgan edi. G'arbiy german qirolliklari umuman olganda Vizantnyani G'arbda bosib olgan yerlarning ko'pchilik qismidan siqib chiqarishga qurbi etar edi. Shu bilan bir vaqtda Sharqning o'zida ham Vizantianing dushmanlari ko'p edi. Yustinian o'z davlatining shimoliy chegaralarini qisman xunlar hujumidan, qisman slavyanlar siquvidan himoya qilishga juda zo'r berdi. Bolqon yarim orolida bir-biriga yondosh ravishda uch qator qal'alar qurildi. Ammo bu mudofaa to'siqlari slavyanlarning Bolqon yarim oroliga qarab siljishlarini tugata olmadi. Slavyanlarning ko'pi imperiya yarim orolga ittifoqchi – federatlar sifatida joylashtirishga majbur bo'ldi. Boshqalari hatto Bolqon yarim orolining janubida – Makedoniya va Egey dengizi bo'ylariga kolonist-yer egalari sifatida joylashtirildi. Yustinian imperiyaning Qrimning janubiy qirg'og'idagi va qisman, Zakavkazedagi yerlarini qaytarib oldi. Lekin u Mesopotamiyaning bir qismini Eron shohiga berishga va sull tuzilganidan keyin unga katta-katta pul to'lab turishga majbur bo'ldi. Shunday qilib, Yustinianning ulug' davlat tuzish siyosati bir qadar muvaffaqiyatli natijalar berdi, xolos. Shunday bo'lsada, uning vaqtida imperiyaning chegaralari ancha kengaydi. Keyingi vaqtarda Vizantiya imperiyasi bunday yutuqlarga hech bir erisha olmadi. Yustinnanning qonun chiqarish faoliyati. Yustinian podsholik qilgan davrda Vizantianing ichki tarixida juda katta voqealar yuz berdi. Bu voqealardan eng avval Yustinianning qonun chnqarish sohasidagi faoliyatini ko'rsatish kerak. U o'z podsholigining boshlanish paytidayoq Rim imperatorlarining ilgari nashr qilingan hamma qonunlarini bir qilib to'plab bosib chiqarishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Eng atoqli huquqshunoslardan iborat ikki komissiya Tribonian rahbarligida Rim qonunlarini to'plab tartibga solish ustida juda katta ish olib bordi. Bu komissiyalarniig 528–534-yillar mobaynida olib borgan ishi natijasida «fuqarolik huquqlari to'plami» (Corpus furis civilis) vujudga keltirildi, bu to'plam Rim imperiyasidagi butun qonunlarni yakunlovchi eng katta yuridik yodgorlik bo'ldi. To'plam to'rt qismdan iborat edi: 1) 12 tomlik Yustinian kodeksi – Rim imperatorlarining qonunlari to'plami; 2) Digestlar – bu 50 kitob bo'lib, Rim qonunlarini sharhlagan mashhur rim huquqshunoslarning asarlaridan olingan parchalarni o'z ichiga olgan edi; 3) Institutsiyalar – sudyalar va o'quvchi huquqshunoslarning uchun qisqacha yuridik qo'llanma (bir kitob); 4) Novellalar – Yustinianning kodeksiga kirmagan yangi qonunlaridan (535-yildan to'uz podsholigining oxirigacha) iborat edi. Yustinianning qonunlar to'plamida, bir tomonidan quzdorlik tuzumi

alomatlari («barcha odamlar erkin kishilarga va qullarga bo'linadi») va ikkinchi tomondan, vujudga kelayotgan feodal munosabatlarning alomatlari (kolonat to'g'risidagi qonunlar qullarni cheklanmagan miqyosda bo'shatish to'g'risidagi yangi qonunlar) aks etdi. To'plamda imperator hokimiyati absolyut hokimiyat degan g'oya aniq bayon qilindi («imperator irodasi – qonun manbaidir»). Yustinian to'plamida xususiy mulkni himoya qilishga va Rim imperiyasi bilan Vizantiya uchun xos bo'lган oddiy tovar xo'jaligi sharoitidan kelib chiqadigan har turli mulkiy muomalalarni rasmiylashtirishga katta o'rın berildi. To'plamning keyingi ikki xususiyati (kuchli markaziy hokimiyat g'oyasi va mufassal ishlab chiqilgan xususiy mulk huquqi) bu to'plamning keyingi vaqtarda, o'rta asrlarning ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropada juda ham shuhrat qozonishiga sabab bo'ldi. Yustinianning «Fuqarolik huquqlari to'plami»ni Yevropa huquqshunoslari sinchiklab o'rgandi, XII asrdan boshlab, ayniqsa XIII-XIV asrlarda G'arbiy Yevropaning turli mamlakatlarida qirollar chiqargan qonunlarda Rim qonunlaridan foydalilanligini ko'rish mumkin. Yustinian qonunlar to'plamini chiqarishidan maqsad quldorlik ishlab chiqarish usulining yemirilishi juda tezlashib borayotgan sharoitda quldorlik davlatini saqlab qolish edi; bu qonun jumladan, markazdagi va joylardagi hokimiyat vakillariga xalq ommasining inqilobiy chiqishlari bilan kurashda qurob bo'lib xizmat qilar edi. Ayni Yustinian dayarida Konstantinopolda va turli viloyatlarda bir necha bor katta-katta xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tgan edi. 532-yilda Konstantinopolda bo'lib o'tgan qo'zg'olon ayniqsa kuchli bo'ldi. Qo'zg'olon ko'tarilishiga eng asosiy sabab imperator amaldorlarining, ayniqsa Yustinianning erkatoi – Konstantinopol hukmdori bo'lib turgan Ioann Kappadokiyskiyning xazinani talashi, poraxo'rliги va shu xildagi suiste'mollari sabab bo'ldi.

Yustinian zamonida davlat mablag'larining hiyla qismi qurilish ishlariiga ketdi. Yustinian yuzlab qal'a va yuzdai ko'p maydarоq istehkomlar qurdirdi. Uning zamonida juda ko'p ijtimoiy harakterdagi inshootlar ham bino qilindi – vodoprovodlar, yo'llar, hammomlar, teatrlar, har turli hukumat binolari qurildi. Bu hukumat binolari ichida saroy va ibodatxonalar katta o'rın oldi. Ilk Vizantiya arxitekturasi orasida eng muhimi ayo Sofiya ibodatxonasi bo'lib, u Yustinian tomonidan 532 – 538 yillarda qurildi, bu ayo Sofiya ibodatxonasi ilk Vizantiya arxitekturasi uslubining xususiyatlarni juda yaxshi aks etdi.

Ayo Sofiya ibodatxonasi asosan keyingi imperiya davridagi rim hukumat binolari tipida, ya'ni bazilika tipida qurilgan bo'lib, antik arxitektura belgilarini (ichki ustunlar), shuningdek, sharq me'morligi belgilarini (juda ko'p oltin bezaklar, binoga hashamat bergen muhtasham gumbaz va hokazolar) o'zida aks ettirdi. Ibodatxonaning ichkarisidagi koshinkor tasvirlar rang-barang sun'iy qimmatbaho toshlardan nihoyat darajada badiiy bir tarzda ishlandi. Ayo Sofiya ibodatxonasing mustahkam ishlanganligi kishini hayratda qoldiradi. Bir necha martalab zilzila bo'lishiga qaramay, bu bino hozirgi vaqtgacha saqlanib kelyapti va u jahon arxitekturasiniig ajoyib tarixiy yodgorliklaridan biridir. VI asrda Vizantiya madaniyati. Ayo Sofiya ibodatxonasi singari mashhur yodgorlik qurilishida o'z ifodasini topgan yuksak arxitektura san'ati Vizantyaning umumiyligi madaniyati o'sha davrda qanday yuksak bo'lganligini ko'rsatuvchi dalillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Bunday monumental badiiy yodgorlik qurilganligining o'zi mohir usta, matematiklar, muhandislar, rassomlar bor bo'lganligini ko'rsatadi. Vizantyaning VI asrdagi gumanitar asarlar yaratganligini bir qancha yirik olim va yozuvchilarning nomlaridan bilish mumkin, ularning asarlari bizning zamonamizgacha etib keldi. Yustinian vaqtidagi yirik tarixchi Prokopy Kesariyskiy buning misolidir. Prokopy Yustinianning podsholik qilishiga oid bir qancha tarixiy asarlar yaratdi, jumladan, «Urushlar tarixi» (forslar, gotlar va boshqalar bilan), «Qurilishlar», «Sirli tarix» kabi asarlar yaratdi. Vizantyaning VI asrdagi eng yirik olimlari orasida aniq fanlar bilan shug'ullangan tibbiyot olimi Aleksandr Trallskiy va Pavel Egin kiyni, matematikmexaniklardan Isidor Miletkiy va Anfimiy Trallskiy (bular ayo Sofiya ibodatxonasing asosiy quruvchilari bo'lgan), geograflardan Kozma Indikoplavtni ko'rsatish

mumkin, Indikoplavt asarlarida geografik noaniqliklar anchagina ko'p bo'lishiga qaramay, u Afrika va Hindiston, Qizil dengiz va Hind okeani to'g'risida bir qancha qimmatli materiallarni o'z ichiga olgan. Uning koinotga nisbatan geotsentrik qarashlari o'rta asr kishilarining geografiya to'g'risidagi tasavvurlariga (XV asr oxirlariga qadar) juda katta ta'sir ko'rsatgan. VI asrning ikkinchi yarmida va VII asrda Vizantiyaning inqirozga uchrashi. Yustinianning podsholik qilishi sirtdan qaraganda gullab-yashnayotgandek ko'rinsa ham, xalq ommasi uchun juda og'ir bo'ldi. Juda ko'p marta ko'tarilgan xalq qo'zg'olonlari, ayniqsa 532 yilgi qo'zg'olon buning yorqin dalilidir. Keksa imperator (84 yoshida) o'lganda, uning vorisi, Yustin II juda og'ir ahvolda qoldi. Yustin podsholigining so'nggi yillarida soliqlar yanada ko'proq oshib ketganligiga qaramay, davlat xazinasi bo'm-bo'sh edi. Og'ir soliqlardan xonavayron bo'lgan aholining joylarda soliq to'lashdan bosh tortish hollari tez-tez yuz berib turadigan bo'ldi. VI asrning birinchi yarmi bilan VII asrning birinchi yarmi o'rtasida Vizantiyaning ijtimoiy tuzumidagi ziddiyat ayniqsa avj olgan edi. Bu vaqtida Vizantiyadagi quldorlik tuzumining emirilayotganligi ochiq ko'rinish turgan edi, qishloq xo'jaligida, hunarmandchilikda qo'l mehnatini erkin mehnat tobora siqib chiqarayotgan edi. Shunday bo'lsa ham qulchilik tamoman tugatilmagan edi. Yangi, ancha progressiv bo'lgan feodal munosabatlar nisbatan sekinlik bilan tarkib topib kelayotgan edi va buning natijasida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi to'xtalib qolmoqda edi. Buni, masalan, Bolqon yarim orolida va Kichik Osiyo viloyatlarida bir vaqtlar juda serhosil bo'lgan yerlarning ancha ko'p qismi endilikda bo'm-bo'sh, qovjirab yotganligidan ko'rish mumkin. Shahar kambag'allari, qullar, kolonlar va jamoachi dehqonlarning har turli xalq harakatlari Yustinian imperatorligining so'nggi yillarida tez-tez ko'tarilib, VI asr oxirlari va VII asrning birinchi yarmida bu harakat yanada kuchayib ketdi. Misr va Suriyada har turli ereslar (monofizitlar¹, nestorianlar² va hokazolar) bayrog'i ostida separatistik harakatlар yuz berdi, bundan maqsad – bu viloyatlarni Konstantinopoldan ajratish edi. Imperianing tashqi ahvoli yanada og'ir edi. Imperiyaga har tarafdan ko'pdanko'p dushmanlar xavf solmoqda edi. Yustinian o'lgandan keyin tez orada Vizantiya qo'l ostidagi yerlar keskin suratda kamayib ketdi. 568 yilda langobardlar Italiyaning shimoliy qismini va o'rta qismining bir bo'lagini bosib oldi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan, VI asrning 80-yillari boshida Ispaniyadagi yerlar ham qo'ldan ketdi. Bolqon yarim oroliga VI asrning ikknunchi yarmida va VII asrning boshlarida slavyanlar bnr necha marta juda ko'plab kirib, Peloponnesgacha borib etdi. Dunayda imperator qo'shinlari avarlardan zarba edi. Eronliklar VII asrning boshlaridan to o'rtasigacha sharqiy viloyatlarni birin-ketin bosib olib, ba'zan Konstantinopolning o'ziga ham xavf soldi. Yustinian sulolasи 602 yilda saroy tuntarishi natijasida taxtdan tushdi. Bu sulolaning oxirgi vakili imperator Mavrikiy shu saroy o'zgarishi vaqtida besh o'g'li bilan birgalikda o'ldirildi. Imperiya imperator Irakliy vaqtida (610-641) bir qadar mustahkamlanib olgandek bo'ldi. Irakliy eronliklarga zarba berib, ulardan Suriya, Falastin va Misrni qaytarib oldi. Biroq oradan ko'p vaqt o'tmay, VII asrning 30-40-yillarning boshlarida Vizantiya bu muhim viloyatlarni ikkinchi marta bu safar abadiyga qo'ldan berib qo'ydi, ularni arablar bosib oldi. Irakliyning vorislari davrida Vizantiya hududi yana ham qisqarib ketdi, Arablar bosib olgan butun Shnmoliy Afrika ham uzil-kesil qo'ldan ketdi. Bolqon yarim orolida 679 yilda slavyanlarning kuchli Bulgariya davlati vujudga keldi, Dolmatsiyani va yarim orolning shimoli-g'arbidagi Illiriyani turli slavyan qabilalar – serb va xorvatlar bosib oldi. Imperianing o'zida VIII asrning boshlarida Yustinian zamonidagi hududning ko'p deganda uchdan bir qismi qoldi. «Tiklangan» buyuk Rim imperiyasidan Bolqon yarim orolining janubiy qismi, janubiy Italiyaning bir qismi, Qrimning janubiy qismi, Kichik Osiyo va Arxipelag orollari qoldi, xolos. VII asrdagi alg'ov-dalg'ov vaqtida Vizantiya o'zgarishlarni boshidan kechirdi, bu o'zgarishlarda uning ijtimoiy va siyosiy jihatdan yanada rivojlanishining xususiyatlari bor edi, Dastavval, imperiya endi ilgarigidek yunon-rim imperiyasi bo'lmasdan, asosan bir jinsli yunon imperiyasi bo'ldi. Faqat yunon tili rasmiy davlat tili bo'lib qoldi. Imperianing asosiy diqqati bu vaqtida butunlay Bolqon yarim oroli

bilan Kichik Osiyoga qaratildi. Aleksandriya va Antioxiya qo'ldan ketgandan keyin Konstantinopolning iqtisodiy va siyosiy e'tibori oshdi. Shu bilan birga imperiya hududiga avarlarning, bиринчи navbatda, slavyanlarning ko'plab ko'chib kelib o'rnashuvি Vizantiya imperiyasidagi ijtimoiy tuzumning demokratlashuviga yordam berdi, quldorlik munosabatlarining yo'qolib borish jarayonini tezlashtirdi. «Dehqonchilik qonuni». Vizantiyadagi kelgindi slavyan dehqon aholining ahvoli «Dehqonchilik qonuni»da juda yaxshi ta'riflangan bu manba VIII asrga oiddir, lekin unda VII asrdagi agrar munosabatlar ham aks etgan. Ushbu manbaga qarab fikr yuritilganda, bu dehqonlar erkin aholi bo'lib, ularning o'z ekinzorlari, tokzorlari va bog'lari bo'lgan. Dehqonlarning xo'jaligida dehqonchilikning o'zidan tashqari, chorvachilik ham katta rol o'ynagan. Har bir dehqonning yer uchastkasi ekinzor, tokzor yoki bog'dan iborat bo'lib, uning o'z xususiy mulki hisoblangan, lekin unda jamoa yer egaligining alomatlari ochiq ko'rinish turar edi. Uchastka «ulush», «qur'a» deb atalgan. Bu narsa yerlarning taqsimlanganligidan dalolat beradi. Qonunda, dastlabki taqsim noto'g'ri qilingan bo'lsa, yerni qayta taqsimlash ham nazarda tutilgan. «Deqqonchilik qonuni»da dalalardan ekin yig'ishtirib olingandan keyin yerlarning hammasi ochiq o'tloqqa aylantirilib, unda butun qishloq chorvasining boqilishi ham pisanda qilingan. Egasi tashlab ketgan taqdnorda yer jamoaga topshirilishi kerak edi. Qishloqning asosiy aholisi, ya'nn qo'shnichilik jamosining to'la huquqli a'zosi bo'lgan dehqonlardan tashqari, «Dehqonchilik qonuni»da yana kambag'al dehqonlar to'g'risida ham gapiriladi, bu kambag'al dehqonlar qisman katta yer egalaridan, qisman esa jamoachi dehqonlarning o'zidan yer uchastkalarini hosilning yarmisini berish sharti bilan (teng sherikka) ijaraga olardilar.

Nihoyat, dehqonlar Vizantiya barpo etilayotgan yangi qo'shin uchun manba bo'lib xizmat qildi, imperiya ulardan uning eng xavfli dushmani bo'lgan Arab xalifaligiga qarshi kurashda foydalandi. Isavrlar sulolasining idora qilishi. VIII asrning boshlarida ham Vizantiyaning xalqaro ahvoli boyagidek juda og'ir edi. Arablar Kichik Osiyoga bostirib kirdilar. Ular Kipr va Rodos orollarini bosib oldilar.

Arab qo'shnlari Konstantinopol yaqiniga kelib uni deyarli butun bir yilgacha (717-718) qamal qilib turdilar, Lekin arablar Konstantinopoli ololmadilar. Konstantinopolning qulay strategik mavqeい, vizantiyaliklarning «yunonlar o'ti», deb atalgan o'tni ishlatishi, imperatorga ittifoqchilari bolgarlarning yordam berishi natijasida, arablar katta talafot ko'rib, chekinishga majbur bo'ldilar. Yangi saylangan imperator Lev III Isavr iste'dodli, tashkilotchi va qobiliyatli oliy qo'mondon bo'lib chiqdi. U, Suriya bilan chegaradosh Isavriya viloyatidan chiqqan bo'lib, yangi Isavrlar sulolasiga asos solgandir. Isavrlar sulolasini Vizantiyani butun bir yuz yil davomida (717-802) idora qildi. Lev III (717-740) va unga yordamchi bo'lib, keyin uning o'rniga imperator bo'lgan Konstantin V (740-775) arablarga qarshi kurashda katta tajriba orttirgan harbiylar edi. Lev III imperator bo'lgandan keyin harbiy ishga katta e'tibor berdi. VII asrda, Irakliy va uning vorislari davridayoq Vizantiya hukumati yollanma qo'shnlarga qo'shimcha ravishda mahalliy lashkarlar to'plashni qisman amalga oshirgan, bu mahalliy lashkarlar mahalliy mablag'lar hisobidan ta'minlanardi. Lev III zamonida bu harbiy reforma yanada rivoj topdi, Vizantiya qo'shini ma'lum chegarani qo'riqlab turgan, mahalliy lashkarlardan tuzilib, butunlay territorial harakterga ega bo'lib qoldi. Endi butun imperiya femlarga – harbiy okruglarga bo'lib yuborildi. Bularga stratiglar – voevodalar boshliq qilib tayinlangan, harbiy hokimiyatgina emas, balki fuqarolik hokimiyati ham o'sha voevodalar qo'lida bo'lgan. Ularning yordamchilari ofitsyerlar – turmarxlar bo'ldi. Oddiy zabitlar – stratiotlar – ham dehqon va ham umr bo'yи xizmat qiladigan askar edi. Ularning yer uchastkasi bo'lib bu uchastkadan ular o'z oilalarining kuchi bilan foydalanardilar, qisman boshqa dehqonlarga ijaraga berardilar. Ular shu yer orqasidan kun kechirardilar. Harbiy xizmat o'taganlari uchun stratiotlar odatdagи soliqlarning bir qismidan ozod qilindi. Dehqon lashkarlardan iborat bu yangi qo'shinni isavriyali imperatorlar faqat imperiyaning yuqorida ko'rsatib o'tilgan «varvarlashuvi» tufayli, hammadan burun slavyanlar orqali «varvarlashuvi»

tufayligina vujudga keltira oldi. Lekin yangi tipdagi qo'shin vujudga keltirilishi muhim ijtimoiy oqibatlarga olib keldi. Pullik maosh olish bilan bir qatorda yana yer ham olgan strateg va turmarxlar haqiqatda tashkil topayotgan harbiy-feodal tabaqaning vakillari edi. Stratiotlarning ijtimoiy qiyofasi ham juda xilma-xil edi. Ularning bir qismi (piyoda askarlar) dehqonlardan iborat bo'lsa, ikkinchi qismi (otliq askarlar) esa mayda pomesteli ritsar tipidagi askarlardan iborat edi. Shunday qilib, VIII asrda Vizantiyada ham yirik ham mayda feodallar soni tez ko'payib bordi. Yangi feodallar qullarni yerga birkitib qo'yib, ularnn krepostnoy dedqonlarga aylantirardilar, shu bilan bir vaqtida jamoachidehqonlarning bir qismi, ayniqsa, chek yeri kamligidan harbiy xizmatni o'tay olmaydigan qismi krepostnoylarga aylana bordi. Ersiz dehqonlar yangi harbiy yer egalari yerlariga ko'chib kelib, ularga qaram bo'lib qolardilar. Harbiy xizmat o'tovchi kishilar pomestelarning bir qismini eski senator zodagonlarning yangidan musodara qilingan yerlaridan oldi; ko'p yer harbiylarga Vizantiya pravoslav cherkovidan o'tdi. Butga qarshi kurash va uning ijtimoiy mohiyati. Cherkov yerlarining keng ko'lamma sekulyarizatsiya qilishi (davlat mulkiga aylantirilishi) Isavr imperatorlarining nomi bilan borg'angandir. Isavriyalik imperatorlar o'z zamondoshlaridan «butga qarshi kurashuvchilar» degan laqab oldi. Ular butga sig'inishga qarshi farmonlar chiqardilar, ularning buyrug'i bilan ikonalar ibodatxonalardan olib chiqildi va ularning bir qismi yo'q qilib tashlandi. Cherkov buni asos qilib imperatorni butga qarshi bid'atda aybladi. Lekii isavriyalik imperatorlarning siyosati ular taxtga chiqmasdan ilgari Vizantiyada boshlangan diniy janjallar doirasidan hiyla chetga chiqib ketdi. Imperatorlardan Lev III, Konstantin V va ularning vorislari aynn katta cherkov-monastir yer egaligiga qarshi kurash qizib ketgan bir paytda butga cho'qinishga qarshi chiqdilar. Butga qarshi kurash o'ziga xos bir bahona bo'lib, shu bahona bilan hukumat eng yirik monastirlarni yopib qo'ydi va cherkov-monastir mulklarini musodara qildi. Monastirlarning g'azna ixtiyoriga olingen yerlari Vizantianing tashkil topayotgan ritsarlariga benefitsiy qilib taqsimlab berildi. Monastirlarning yerlaridan harbiy xizmat uchun beriladigan bunday yerlar Vizantiyada alohida bir atama bilan xaristikiy («ehson», «xayr-saxovat») deb atalgan, bu esa ma'no jihatidan lotincha – «benefitsiy» so'ziga to'g'ri keladi. Foma Slavyan qo'zg'oloni. Isavriyalik imperatorlarning harbiy islohati yaxshi natija berdi. Imperatorlar katta mablag' sarflamasdan (Suriya va Misr qo'ldan ketishi orqasida imperiya birmuncha vaqtgacha molivaviy qiyinchiliklarga uchragan) katta harbiy kuchga ega bo'la oldi. Fem qo'shnlari o'z okruglalarini arablardan juda yaxshi himoya qildi. Vizantiya hukumati sal-pal kattaroq ko'lamma hujum operatsiyasi olib borishga hali jur'at etolmadi. Lekin hukumatning siyosati cherkov guruhi o'rtasida katta norozilik turg'dirdi. Yangi sulola obro'sining kuchayishidan norozi bo'lgan dunyoviy zodagonlarning bir qismi ham cherkov guruhiga qo'shildi. Butga qarshi kurash tarafдорлари bilan butga cho'qinish tarafдорлари o'rtasidagi kurash bir necha o'n yilga cho'zildi va ba'zan bu kurash juda keskin tus oldi. Lekin xalq ommasi o'rtasida ham norozilik kuchayib bormokda edi. Feodalizmning taraqqiy etib borishi ekspluatatsiyaning yangi formalarini vujudga keltira boshladidi. Feodal yer egasining qo'shniliği erkin dehqon jamoalarini krepostnoylashtirish xavfi ostida qoldirgan edi. IX asrning boshlarida arablar xavfi kamaygandan keyin, stratiot – dehqonlarning ahvoli juda ham yomonlasha boshladidi. Yangi «qudratli odamlar» – dinatlar yoki (slavyanlar ataganidek) «vlastellar» – jamoaga qarashli ekin ekiladigan yerlarni va yaylovlarni tap tortmay hayosizlarcha bosib olib, stratiotlarni esa o'z krepostnoylariga aylantira boshladilar. Xalq noroziliginining kuchayishi zaminida 821 yilda (Isavrlar sulolasidan keyin) Kichik Osiyoda yana katta qo'zg'olon ko'tarilgan, bu quzg'olon Foma Slavyan qo'zg'oloni deb nom oldi. 821-yil qo'zg'oloni qatnashchilarining tarkibi juda xilmaxildir. Unda erkin jamoachi-deqqonlar, krepostnoylarga aylantirilayotgan stratiotlar, haqiqatda krepostnoyga aylantirilgan mayda qaram-ijarachilar – pariklar qatnashdi. Bu harakatga Kichik Osiyoda juda ko'p bo'lgan pavlikianlar, imperiyaning sharqiy viloyatlarida avj olib kelayotgan diniy harakat ham qo'shildi. Qo'zg'olonga boshchilik qilgan Foma

Slavyan o'zini imperator deb e'lon qildi. Arablarning yordami bilan Foma Antioxiyada imperatorlik tojini kiyib, keyin tarafdrorlari bilan birgalikda Konstantinopolga qarab yo'l oldi. U, Vizantiya flotining rahbarlarini o'z tomoniga og'dirib olishga muvaffaq bo'lib, poytaxtni qamal qilishga ham kirishgan edi. Lekin Fomaning siyosati etarli darajada izchil siyosat emas edi. U hech qanday ijtimoiy islohatlar o'tkazmadi, hatto xalq bo'ynidagi og'ir soliqlarni ham yengillashtirmadi. Haqiqatda u xalq harakatidan foydalanib, o'zining eng yaqin tarafdrorlari bilan birlikda hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'lgan edi, xolos. Uning Vizantiya dushmani arablar bilan bo'lgan do'stona aloqalari ham shubha tug'dirardi. Nihoyat, 823-yilda Foma Konstantinopol bo'sag'asida mag'lubiyatga uchragan va asir tushib, qatl qilindi. Muvaffaqiyatsizlikka uchraganligiga va sulola kurashiga aylanib ketganligiga qaramay, Foma Slavyan qo'zg'olonining shu tomoni muhimdirki, unda feodal ekspluatatsiyasining yangi formalariga qarshi kurashgan keng xalq, ommasi qatnashdi. Shunisi xarakterlik, Foma halok bo'lgandan keyin ham, umumiy rahbarlikdan mahrum bo'lgan dehqonlardan va shahar kambag'allaridan iborat ayrim otryadlar uzoq, vaqtgacha, hatto 825 yilgacha qarshilik ko'rsatishni davom ettiraver gandilar. IX asrning 20-yillaridagi harakatning siyosiy oqibatlari ham diqqatga sazovordir. Butga qarshi kurashuvchi guruh bilan butga sig'inuvchi guruh, xalq harakatining kuchayishidan, xususan pavlikianlar harakatidan qo'rquvga tushib, bu qo'zg'olondon keyin tez vaqt ichida bir-biri bilan yarashib ketdi. 843-yilda butga sig'inish rasmiy suratda tiklandi. Cherkov sekulyarizatsiya qilingan monastir yerlarini qaytarib ololmagan bo'lsa-da, u bilan davlat o'rtasidagi munosabat yana do'stona munosabatga aylanib ketdi. Cherkov-monastir yer egaligi asta-sekin yana o'sa boshladi, lekin bu o'sish butga qarshi kurashdan oldingi davrdagiday keng ko'lam ololmadi. Makedoniyaliklar sulolasi vaqtida Vizantiya. IX asrning yarmidan to XI asrning yarmigacha Vizantiyani Makedoniyaliklar sulolasi idora qildi. Vasiliy I Makedonlik bu sulolaning birinchi namoyandasidir (867-886). X asrda bu suloladan bir necha mashhur imperator chiqdi, o'z zamonining atoqli olimi va yozuvchisi Konstantin VII Bagryanorodniy (912-959), mashhur harbiy sarkardalar – Nikifor Foka (963-969), Ioann Simisxiy (969-976) va Vasiliy II Bolgaroboytsa (976- 1025) ana shular jumlasidandir. Makedoniyaliklar sulolasi idora qilgan vaqtga kelib, Konstantinopol juda katta savdo markaziga aylandi va Yevropa bilan Osiyo o'rtasidagi savdoda asosiy vositachilik rolini o'ynadi. Arab, rus-slavyan, italyanlarning savdo-sotiqlari Konstantinopolga kelib to'planib, uning juda katta shuhrat qozonishiga va jonlanishiga sabab bo'ldi. Vizantiya imperatori tashqi savdodan shunday katta daromad oldiki, IX va X asrlarda G'arbiy Yevropadagi qirol va imperatorlardan birortasi ham bunday daromad olmas edi. Shu bilan birga IX asriing ikkinchi yarmidan boshlab arablar xavfi Vizantiya uchun qo'rinchli bo'lmay qoldi. Arab xalifaligi bu vaktda ayrim-ayrim mustaqil davlatlarga bo'linib ketgan edi. Vizantiyaiing o'zi endi arablar Sharqiga qarshi hujumga o'tishga molik bo'lib qolgan edi. Makedoniyaliklar sulolasi vaqtida imperianing hududi yana kengaydi. Sharqda arablardan Krit, Kipr orollari, Antioxiya shahri bilan birga Suriyaning katta bir qismi tortib olindi; g'arbda, ya'ni Italiyada imperiya Apuliya bilan Sitsiliyani birmuncha vatstga qaytarib oldi. Shu bilan bar vaqtida Vizantiya slavyan davlatlariga qarshi qattiq kurash olib bordi. X-XI asrlarda Vizantiya bilan Bolgariya o'rtasidagi dushmanlik munosabatlari juda ham keskinlashib ketdi.

VI–XI asrlarda slavyan xalqlarining ijtimoiy ahvoli va ularda ilk davlatlarning vujudga kelishi. Bolgariya davlatining vujudga kelishi. VII asrda Bolqon yarim orolining shimoli-sharqida vujudga kelgan Bolgariya davlati o'z taraqqiyotida ikki bosqichni bosib o'tdi. Dastlab, ya'ni VII asrning birinchi yarmida Dunayning janubida yashovchi Dunay bo'yi slavyanlari deb atalgan yettita slavyan qabilasining katta bir ittifoqi vujudga keldi; aftidan, yana bir slavyan qabilasi – Dunayning shimolida Transilvaniya chegaralarida yashagan shimolliklar (severyanlar) qabilasi ham bular bilan bog'langan bo'lsa kerak. Slavyanlarning Dunay ittifoqi Bolqon yarim orolining narigi cheti bilan berigi chetidagi dushmanlarga – shimolda avarlarga va janubda Vizantiyaga qarshi qattiq kurash olib bordi. Taxminan huddi

shu vaqtarda, ya'ni VII asrning birinchi yarmida Dunayga Azov bo'yidan yangi qabila – bolgarlar keldi; bular slavyanlar bo'lmay, tiliga qaraganda qandaydir bir ilk turk yoki prototurk qabilalariga mansub edi. Bolgarlarning Dunay bo'yiga, so'ngra esa bevosita Bolqon yarim oroli hududiga kelib joylashuvi Dunay bo'yi slavyanlari ittifoqining bundan keyingi rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bolgar xoni Asparux Dunay ittifoqining knyazlari bilan maxsus shartnomalar tuzib (bu shartnomaga muvofiq bolgarlar bilan slavyanllarga tegishli hududlar ajratib beriladigan bo'lgan edi), o'z drujlnnasi va fuqarolarining bir qismi bilan birlikda 679-yilda (yana boshqa bir taxminga qaragaida 681-yilda) Bolqon yarim orolining Dunaydan janubdag'i hududiga ko'chib kelib joylashdi. O'sha vaqtida yuz bergan vaziyatga qaraganda, bolgarlar bu yerga istilochi sifatida emas, balki umumiy dushman - avarlar va vizantiyaliklarga qarshi kurashda Dunay slavyanlariga ittifoqchi bo'lib keldilar. Ammo bu ittifoqda kelgindi bolgar qabilalari slavyanlardan ustun bo'lib olganligi uchun mamlakat ham bolgarlar nomi bilan ataladigan bo'ldi. Asparux Vizantiya imperatori Konstantin IV bilan bolgarlar va slavyanlar uchun foydali shartnomaga tuzishga muvaffaq bo'ldi, bu shartnomaga muvofiq, Vizantiya imperiyasi Bolqondan kattagina bir qism yerni birlashgan «varvarlar»ga beradigan bo'ldi, Asparux yangi bolgar-slavyan davlatining bosh knyazi bo'ldi, unga bu yerda qolgan mahalliy slavyan knyazlari bo'ysunardilar. Slavyan aholisi Asparux va uning urug'i Dulo foydasiga xiroj to'lashi lozim edi. Yangi davlatning poytaxti avvaliga Pliska shahri, keyinchalik esa Preslava shahari bo'ldi. VIII asrda Asparuxning vorisi davrida bolgarlar endi Vizantiyaning ichki ishlariiga aralashadigan bo'lib qoldi. Bolqon tog' tizmalarining janubidan yangi yerlar oldi. VIII va IX asrlar davomida slavyanlar bilan bolgarlar juda tez yaqinlashib ketdilar, bolgarlar slavyanlardan deqonchilikni, hunarmandchilikni, slavyan dini va urfodatlarini, hattoki tilini ham o'zlashtirib oldilar. Feodal munosabatlар тarkib topa borgan sari yerli slavyan va kelgindi bolgar zodagonlari bitta hukmron toifa bo'lib qo'shilib ketdi. IX asrda Bolgariyaning yuksalishi. IX asrning boshlaridayoq Bolgariya juda katta bir davlatga aylandi. Qudratli xon Krum hukmronlik qilgan vaqtida (802-815) Bolgariya podsholigi tarkibiga hozirgi Bolgariyadan tashqari, yana hozirgi Ruminiya hamda Vengriyaning katta bir qismi (Tisa daryosining janubidagi qismi) kirgan edi. Krum zamonida Bolgariyaning yerlari g'arbda Sava va Tisa daryolari bo'ylab bevosita Karl Buyuk imperiyasi bilan chegaradosh edi. Bolgariya IX asrning ikkinchi yarmida knyaz Boris (852-888) zamonida ham kengayib bordi. Boris zamonida bolgarlar (sharqdan kelganlarning avlodlari ham, mahalliy slavyan aholisi ham) Vizantiyadan xristianlikni qabul qildi. IX asrda dastlab bir-biriga yot bo'lgan ikki etnik birlashma – bolgarlar va slavyanlar bir-biri bilan shu qadar yaqinlashib ketdiki, «bolgarin» degan nom vizantiyaliklar bilan ruslar nazarida haqiqiy slavyan degan ma'noga ega bo'lib qoldi. Son jihatidan birmuncha ozchilikni tashkil etgan kelgindi bolgarlar mahalliy aholiga aralashib ketib, slavyan tilini to'la o'zlashtirib oldi. Xristianlikning qabul qilinishi ikkala qabila elementining bu qo'shilish jarayoni huddi g'oyaviy jihatdan tugalladi. Podsho Simeon zamonida Bolgariya. Bolgariya podsholigi podsho Simeon Buyuk (883-927) davrida juda qudratli podsholikka aylandi. Uning davrida Bolgariyaning Bolqon yarim orolidagi yerlari shu qadar kengayib ketdiki, u bamisolli umumbolqon davlati bo'lib qolgan edi. Vizantiyaning qo'lida yarim orolning faqat janubiy qismlarigina, Egey dengizi qirg'oqlari, Makedoniyaning bir qismi (Solun shahari bilan) va Frakiyaning bir qismigina qoldi. Lekin Simeon bu viloyatlarga ham tahdid solib, Bolqon yarim orolining hammasini, shu jumladan Vizantya poytaxti Kopstantinopolning o'zini ham bosib olmoqchi bo'ldi. Simeon «Sargrad»ga bir necha marta yurish qildi va uni bosib olishga urindi. Lekin u o'zining bu maqsadini amalga oshirolmadi, chunki Konstantinopol yaxshilab mustahkamlangan va strategiya jihatidan juda qulay o'rinda joylashgan edi, Simeonda esa zarur dengiz floti yo'q edi. Bundan taishqari bolgarlar yarim orolning narigi yonida vizantiyaliklarning ittifoqchisi vengrlar bilan urush olib borayotgan edi.

Sargradni egallay olmasa ham, 919 -yilda Simeon «barcha bolgarlar va yunonlarning podshosi va hokimi» degan dabbabali unvon oldi va, shunday qilib, u o'zini Vizantiya imperatori bilan baravar deb hisobladi. Shu narsa diqqatga sazovorki, Vizantiya saroyidagilar ham Bolgariya podshosi bilan hisoblashishga majbur edilar. Konstantinopol saroyida bo'ladigan qabul marosimlarida bolgariya elchilari boshqa elchilar orasida, jumladan, Muqaddas Rim imperiyasining elchilari orasida ham birinchi o'rinda turardi. Simeonning o'g'li, bo'lg'usi podsho Pyotr Vizantiya malikasiga, Vizantiya imperatorining nevarasiga uylandi.

X asrga oid manbalarda ko'rsatilishicha, kitobxonlik Bolgariyaning shaharlaridagina emas, balki qishloqlarida ham sevimli mashg'ulot bo'lib qolgan. Keyincha, XI-XII asrlarda bolgar-slavyan adabiyoti Rusga ham keng tarqalib, qadimgi rus adabiyotining hiyla taraqqiy etishiga yordam berdi. Podsho Simeondan keyin Bolgariya. Simeon o'lgandan keyin Bolgariya tushkunlikka yuz tutdi, Simeon istilo qilib olgan yerlarning katta bir qismi Bolgariya qo'lidan ketib, qo'shnilar qo'liga o'tdi.

Birinchi Bolgariya podsholigining tugashi. Vizantiya Bolgariyadagi ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishidan foydalanib, X asrning o'rtalaridan qat'iy hujumga o'tdi. Bir vaqtlar Vizantiya Kiyev knyazi Svyatoslavni yordamga chaqirgan edi. Svyatoslav Bolgariyaga ikki marta (968-969 va 969-971 yillarda) yurish qildi, bu yurishlar natijasida Dunayda o'z hokimiyatini o'rnatdi. Svyatoslav bolgar feodallarini tor-mor keltirib, Filippopol ustiga yurish qilib, qurolini Vizantiyaning o'ziga qarshi qaratganda (shuni aytish kerakki, uning qo'shinida bolgarlar ham bor edi) Ioann Simisxiy katta qo'shin bilan unga qarshi chiqdi hamda rus va bolgarlarni orqaga shimolga siqib chiqardi; keyinchalik u Svyatoslavni Bolgariyaning o'zidan ham siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Svyatoslav chiqib ketgandan keyin Simisxiy Bolgariya podsholigining katta qismini — sharqiy Bolgariya deb ataladigan qismini Preslavldagi poytaxti bilan birga ishg'ol qilib, uni Vizantiyaga qo'shib oldi. Istilo qilinmay qolgan G'arbiy Bolgariyani markazi Oxrid shahari bilan Vasiliy II Bolgaroboysa (Bolgarkesar) o'ziga bo'ysundirdi (Bolgaroboysa – bolgarcha «bolgarlar qotili» degandir); Vasiliy II bu laqabni bolgarlarga qilgan shafqatsizligi uchun olgan edi. U 1014-yilda o'zi uchun muvaffaqiyatli tugagan jangdan keyin asir olingan 15 ming bolgarning ko'zini o'yishga buyruq berdi. Bolgar podsholigi 1018-yilda batamom tugadi. Shu vaqt dan boshlab Bolgariya uzoq vaqtgacha deyarli XII asrning oxirigacha Vizantiya asoratiga tushib qoldi. Bolqon yarim orolidagi serb qabilalari. VI-XI asrlarda Bolqon yarim orolining shimoli-g'arbiy qismida turli serb qabilalari o'rnashgan bo'lib, bular serblarga, xorvatlarga va slovenlarga bo'linar edi. Serb qabilalarining azaldan yashab kelgan yerlari Adriatika dengizi, Istriya daryolardan: Drava, Dunay va Morava hamda Shar-Planina tog' mavzesi o'rtasidagi keng hududdan iborat edi. Tog' tizmalari bilan bo'lingan serb aholisi uzoq vaqtgacha kichik-kichik hududiy birlashmalar shaklida yashar edi, bu birlashmalar jupa deb atalar edi. Hududiy birlashmalar urug'chilik ittifoqlari bilan chatishib ketgan edi.

Serbiya va Xorvatiya davlatlarining tashkil topishi. Serb qabilalarida davlat bir emas, bir necha markazda tashkil topdi. Serb qabilalarining birinchi eng katta birlashmasini sharqiy serblar knyazi Vlastimir (836-843) tuzdi. X asrning boshlarida (chamasi 925-yillarda) buyuk jupan Tomislav (910-930) zamonida Xorvatiya knyazligi qirollikka aylandi. Bu qirollik tarkibiga Xorvatiyaning o'z yerlari va Dalmatsiya kirdi. Biroq dengiz bo'yidagi Dalmatsiya shaharlarini XI asrning ikkinchi yarmida Venetsiya bosib oldi. XII asrning boshlarida (1102-yildan boshlab) Xorvatiya Vengriyaga qo'shib olindi, u bir necha yuz yilgacha (XV asrgacha) Vengriya tarkibida qolib keldi. Serbiya davlatining o'zida IX asrda gegemonlik birmuncha vaqtgacha g'arbiy serb (diokleya) knyazlari qo'liga o'tdi. Bular ichida eng katta knyazlar Mixail (1051-1081) va Bodin (1081-1101) edi. Bodin qo'l ostidagi yerlar tarkibiga Zeta (hozirgi Chernogoriya), Bosniya, Gertsogovina hamda Sharqiy Serbiyaning bir qismi kirar edi. Biroq XII asrda yana Sharqiy Serbiya knyazlari kuchaya boshladи. Ulardan biri, Vizantiyaga

vassal qaramlikda bo'lган buyuk jupan Stefan Nemanya (1165-1195) XII asrning 60- va 70-yillarda sharqiy serb qabilalarini ham, g'arbiy serb qabilalarini ham o'ziga bo'ysundirdi. 1190-yilda Stefan Nemanya Vizantiya hokimiyatidan butunlay qutulishga muvaffaq bo'ldi. Shundan keyin tez orada Serbiya qirollik deb e'lon qilindi. XIII-XIV asrlarda Serbiya qirolligi, Bolqon yarim orolidagi eng yirik davlatlardan biri bo'lib qoldi.

Kiyev-Rusi. Jamiyatning sinflarga bo'linishi uchun sharoit yaratilgan joyda vavaqtida paydo bo'ladi. Sharqiy slavyanlarda feedallar munosabatlariningqaror topishi ilk feodal davlatining tashkil topishini shart qilibqo'ymasligi mumkin emas edi. Sharqiy Evropadagi qadimgi Rus davlati anashunday davlat bo'lib, uning asosiy shaxri Kiyev edi.Shimoli-g'arbda skandinaviyalik viking-varyaglarga qarshi, janubiyyashraqda va janubda hazarlarga, keyinchalik esa pecheniklarga, turklarga vaboshqa ko'chmanchi qabilalarga qarshi kurash olib borish qabila ittifoqlario'rniga kelgan qudratli tyerritorial uyushmalarining qaror toppish jarayonini telashtirdi.

Qadimgi Rus davlatidan oldin sharqiy slavyanlarning qabilarknyazlari xukm surdi. Solnoma xadi yagona qadimgi Rus davlati bo'lman,qabilalarning yarim patriarhal-yarim feodal zodagonlari knyazlarboschchiligidagi o'z yerlarida. O'z qabilasida xukmronlik qilgan davrlar xaqidaxikoya qiladi. Solnoma bir zamonlar polnlar, drevlyanlar, slovenlar, volochanlar yerlarida ana shunday qabila knyazlari mavjud bo'lganidan xabarberadi.

Qabila knyazlarini drujinaga birlashgan qabila zodagonlari qurshabturardi. Knyazla qabila oqsoqollarini kengashiga va vechega eng muximishlarning hammasini xal qiladigan qabila yig'iniga tayanib ish ko'rganlar.Biroq, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, solnomalardagi «qabila» degantermin kishilarning qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan etnikuyushmasi bo'lgan oddiy qabilada ancha kengroq va murakkabroq uyushmanianglatar edi. Shuning uchun qabila iknayzlari ham (solnoma bo'yicha) aslida yoqabilalar ittifoqi, yo xud tyerritorial siyosiy uyushmalar hisoblanadi.

Qabila knyazlari va ularni qurshab olgan yuqori tabaqanining xokimiyatikabi mashaqqatli emas edi. X asrdagi sharq yozuvchilarning Rusning uchta markazini; Kuyaba,Slaviya va Artaniyani yoki Artsaniyani bilganlar. Kuyaba- bu Kiyevdadir.

VIII va IX asrlar chegarasida ibridoij jamoa tuzumidan feodalizmgao'tish davri tugadi.IX asrning boshlarida slavyanlarning diplomatiya va harbiy aktivligikuchayyadi. IX asrning eng boshlarida ruslar rimdagi Surojga, 813 yilga Egey arhipelagidagi Egina oroliga yurish qildilar; 839 yilda rus elchixonasi Konstantinopldagi Vizantiya impyeratori va Ingel'geymdagigerman impyeratori xuzuriga tashrif buyuradi. Bu xildagi ishga faqatdavlat qodir bo'la olardi. g'arbiy Yevropa (Bertinsk) yilnomasida «ros»degan halq va unin xukmdori xoqon to'g'risida gapiriladi. Rus to'g'risida Vizantiyada, g'arbda va Sharqda eshitganlar. IX asrning boshlarida russavdogarları Bag'dodda ham Raffelshtadtida ham, Konstantinoplda hamtez-tez mehmon bo'lib turishdi. 860-yilda rus qayiplari Konstantinopl devorlari yonida paydobo'lganda Rus to'g'risida ayniqsa ko'p gapiradigan bo'lib qolishdi.

860-yilgi yurish Vizantiyada ruslarni qiynoqqa solishganiga va impyeratorning Rus bilan Vizantiya o'rtasidagi shartnomani buganiga javob edi. Solnomabu yurishni Askold va Dir nomlari bilan bog'laydi.O'sha vaqtidagi Rusning hududi qanchalik katta bo'lganligini, uo'ziga sharqiy slavyan yerlarini qay darajada qo'shib olganligini bilmaymiz,lekin, aftidan u O'rta Dnepr, Kiyev markaz yerlaridan bir-biri bilan zaifbog'langan bir qancha yerlardan va qabila knyazliklardan iborat bo'lgan.

Kiyev va Novgordning qo'shilishi bilan qadimgi Rus davlatiningtashkil topishi tugallanadi. Bu voqeani solnoma Olegning nomi bilan bog'laydi. 882-yilda Oleg boshchiligidagi drujinachilarning Novgorddan Kiyevga yurishi natijasida «Voryaglardan greklarga» borish yo'lida Rusningxar ikkala eng muxim markazi birlashdi. Kiyev knyazi shariy slavyanlarningyerlarida tayanch punktlari tashkil etib, ulardan o'lpon to'pladi vayuriglarda qatnashuvlarini talab qila boshladi. Lekin sharqiylavyanlarning ko'p yerlari xali Kiyev bilan

bog'liq emas edi. Balki qadimgi Rus davlatining o'zi shimoldan janubga qarab Dnepr, Lovatiy, Volhovbo'y lab buyuk suv yo'li orqali nisbatan tor tasma bo'lib cho'zilib ketgan edi. Qadimgi Rus davlatining poytahti Kiyev bo'lib qoldi. Bundaybo'lishga sabab shuki, Kiyev sharqiy slavyan madaniyatining eng qadimgimarkazi, chuqur tarhiy an'analariga va aloqlariga ega edi. O'rmon va dashtchegarasida joylashgan, yumshoq, bir xil iqlimga ega bo'lgan qora tuproqliyerlarga, qalin o'rmonlarga, ajoyib yaylovlar va temir rudasi konlariga, o'sha davrlarning asosiy aloqa vositasi bo'lgan ko'p suvli daryolarga egabo'lgan Kiyev sharqiy slavyan dunyosining o'zagi edi

Qadimgi Rus davlati IX-X asrlarda o'zining social tabiatiga ko'ra ilkfeodal davlati edi. knyazlar ixtiyororda drujinachilarning harbiytashkiloti bor edi Drujinachilar knyazlarni qurshab turar ko'pincha ular bilan birga tom ostida yashar bir dasturhondan ovqatlanar, ularning barchamanfaatlarini barobar baham ko'rар edilar. Knyaz urush va tinchlikmasalalarida, yurishlar uyushtirish o'lpon yig'ish, sud boshahrishmasalalarida drujinachilar bilan maslaxatlashadi. U drujinachilar bilanbir galikda qarorlar, qonunlar qabul qiladi.

Rusda oddiy xuquqdan tashqari «Rus qonuni» deb atalgan qonunham mavjud edi. Bu butun xuquqlar sistemasi bo'lib, Vizantiya ruslar bilan munosabatda bo'lganda bu sistema bilan xisoblashishga majbur edi. Knyazlar butun qish mobaynida o'z qo'l ostilaridagi yerlarda drujinabilan aylanib chiqib, o'lpon to'plashar edi. Bunday tartib «odamlarorasida» deb atalardi. Bularning hammasi Rusdagi ayrim yerlarning ko'proqjipslashuviga hamda Kiyev knyazining qudrati va ta'siri ortishiga, rusqurolining yangi muvaffaqiyatlariga erishuviga va halqaromunosabatlarida Rusning salmog'i kuchayishiga yordam berdi.

XI asrning ikkinchi yarmida Rusdabo'linishga o'tish davrida Rusning siyosiy birligini saqlab qolishiningshunday formasi, chunonchi knyazlar se'zdlari ko'zga tashlandiki, bundase'zdlarda boyarlar xam qatnashar edilar.

XI asrning oxirlari - XII asrning boshlaridan e'tiboran garchi Kiyev nomigagina mamlakatning poytaxti bo'lsa xam, buyuk Kiyev knyazi juda kamdankam esga olinar edi. Xaqaqiy davlat xokimiyyati joylardagi feodallar qo'liga o'tgan edi. XII asrdan boshlab Rusning shaxar va qishloqlarida sinfiyantifeodal kurash keskin tus oldi. Dehqonlarning o'z egalaridan qochibketishlari feodallarga qarshi sinfiy kurashning ancha katta formasibo'lib qoldi. ochib ketishdan tashqari dexqonlar kurashning «ta'ba» qaroqchilik qilish va o't qo'yish kabi formalari tarqalgan edi. 1113-yilda Kiyevda bo'lib o'tgan qo'z\alon sinfiy kurashning ancha kattanamoyon bo'lishi edi. shu vaqtga kelib, sudho'rlik bksak taraqqiyotga erishdi. Boylar shaxar va qishloqlardagi oddiy kishilarni tutqun qilardilar. Kiyevda xukmronlik qilgan ochko'z va xasis Svyatopolk Izyaslavich sudho'rlargaxomiylik qilar va o'zi xam sudho'rlik bilan shu\ullanar edi, ta'magarlik, tuz va g'alla bilan chayqovchilik qilar edi. Zakuplar qarzlarni qaytarishchun mabla\ topish maqsadida Kiyevga ketib qolishardi, lekin ho'jayinlarularni buning uchun qo'lga aylantirishardi. 1113-yil aprelda Svyatopolkvafot etdi. Uning o'limi qo'zg'alon uchun signal bo'ldi. Qo'zg'alon ko'targan Kiyevliklar mingchilar, yuzchilar va sudho'rlearning honadonlari va uylarinifayron qildilar. o'rqib qolgan Kiyevlik zodagonlar taniqli Pyereyaslavknyazi Vladimir Vsevolodovich Monamahga murojat qildilar, uni «otalarva bobolar» tahtiga taklif qildilar. Monomah javob byerishdashoshilmadi, qo'z\alon esa boyarlar va monostirlarga havf soldi, toboradahshatliroq tus oldi. Monomah Kiyevga shoshildi va «isyonni bostirdi».

Knyaz' va uning maslahatchilar-boyarlar halqqa, ba'zi bir yon byerish largaxarakat qilib, «Kesishlar to'\risida ustav» degan yangi ustav joriyqildilar. Buyuk knyaz' Vladimir Monamah (1113-1125) ana shu qonun tadbirlariva boshqa bilan xokimiyyatini mustaxkamlashga xarakat qildi. U xar birknyazning myeros tariqasida olgan yoki unga knyazlar qarori bilan ajralibberilgan shahsiy «votchina» (ota mulkiga) ega bo'lish xuquqini tan olishbilan birga, bu mulklarni tortib olish havfi ostida knyazlardan o'zarourushlarni to'htatishni

va itoat qilishni talab qilgan edi. Rusdagi o'zarofeodal nizolar to'htatildi; mamlakatda qipchoqlar xam tashvish solmayqo'ydilar. Vladimir Monamah buyuk davlat arbobi va o'z davrining yuksakbilimli kishisi edi; u Rusdagi feodallar orasida tanilgan kishi edi. Kiyevda vechening faoliyati jonlandi, u ko'pgina u yoki bu knyaznitaklif qilish masalasini xam xal qilar edi. 1146-yilda Kiyevdaxukmronlik qilgan Chyernigov knyazi vafot etgandan keyin veche uning ukas Igorni knyaz' deb tan oldi. Knyaz' «kishilari» avvalgidek halqqa zulmo'tkazib turganliklari sababli kamba\allar knyaz' amaldorlari, ti\dorlar vaboshqalardan o'ch ola boshladilar. Shunda shaxar yuqori tabaqalari vafeodallar yordam so'rab boshqa knyazga murojaat qildilar, bu knyaz' Kiyevnibosib oldi va knyaz' Igorni chetlashtirdi.

1132 yilda Buyuk o'limi shuningdek o'g'illari va Vladimir Monomax nevaralarining doirasida sifatida mol-qayta taqsimlash uchun, Kiyev beyligi'nin saqlaganlikda Monomakh va Chernigov beklar o'rtasida uzoq kurash, olib keldi.

Natijada, bu kurash Kiyevning Monomax halokatiga va Pereyaslavl, Smolensk, Suzdal (qadimgi Rostov o'lkasi), Vladimir-Volin kabi qudratli davlatlarning butunlay mustaqillikka olib keldi; mustaqil Novgorod respublikasining 1136-yilda shakllanishiga; 1139 yilda Mottislav buyumlariga qarashli Polotsk knyazligining 1139-yilda yangilanishi; 1141 yilda Peremyshl va Terebovllarning yagona Galiciyalik prensliklari hukmronlik qilgan. Shu bilan birga, 1127 yilda Mur va Ryazan Chernigov hukmronligidan ajralgan.

Shunday qilib, XII asr o'rtalarida, Qadimgi rus davlati qulaganidan 100 yil o'tgach. Qadimgi Rossiya hududida o'ndan ortiq mustaqil siyosiy tuzilish mavjud edi. Davlat parchalanish jarayoni ko'tarilgan qator bo'ylab rivojlanishda davom etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953.
2. Ляпушкин И. И. Славяно восточной Европы на кануне образования древно-русского Государства. Л., 1968.
3. Третьяков Н. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970